

אפרים בצלאל הלבני

הרב מרדכי ברויאר, מהדיר המקרא: שאלות אחדות

"הרב מרדכי ברויאר ייזכר לדורות, כבעל מסורה מומחה שסלל את הדרך לחשיפת נוסח המקרא שקבעו בעלי המסורה הקדומים, ולקביעתו במהדורות ימינו".¹ את שיטתו בקביעת נוסח המסורה פרש בהרחבה בספרו **כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא**.² באופן כללי שיטתו מתקבלת על הדעת, אך ישנן שאלות אחדות על שיטתו שלא מצאתי להן פתרון בכתביו.

לדעת הרב ברויאר (להלן: המחבר), "יש נוסח כתיב שהוא על פי המסורה [ההדגשה במקור], ולא רק נוסח שהוא על פי מסורה" (עמ' 18). הוא מבהיר ש"יש בתורה מסורה אחת של ניקוד, טעמים וכתיב" (עמ' 21). לפי השיטה הזאת, ניתן לשער שפעם היה כתב יד אחד מדויק, בבחינת ספר תורה שבעזרה, שכנראה לא הגיע לידינו. כתבי היד הטברניים שבידינו הם העתקות של כתב היד הזה, אך כדרכו של עולם לא הכול נעתק במדויק. במקומות שבהם נחלקו המסירות העתיקות ניתן לשחזר את הנוסח המקורי על פי נוסח הרוב ועל פי הערות מסורה. ומסתבר, לפי שיטה זו, שנוסח המיעוט אינו אלא טעות סופר.

ואכן, כך המחבר כותב במקומות אחדים. למשל, המילים "וְאָחִיו מֵת" (בראשית מ"ד, כ) מוטעמות **בל** בקדמא ואזלא, בניגוד למסירות האחרות, שבהן הן מוטעמות במונח זקף-קטן. על זה המחבר כותב: "הטעמת **ל** איננה מסתברת" (עמ' 46). כמו כן, המילים "וַיִּרְחֹץ פְּנָיו וַיֵּצֵא" (בראשית מ"ג, לא) מוטעמות **בש1** בטפחא, מונח אתנחתא, בניגוד למסירות האחרות, שבהן הן מוטעמות במרכא, טפחא אתנחתא. גם

* רשימת הקיצורים במאמר זה:

א = כתר ארם צובה.

ד = דפוס 'מקראות גדולות', ונציה רפ"ד-רפ"ו.

ל = כ"י סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a.

ש1 = כ"י ששון 1053.

1. 'עופר, 'מכריע נוסח המקרא – אחר ארונו של הרב מרדכי ברויאר', **מקור ראשון**, כ"ו באדר תשס"ז, מדור 'שבת', עמ' 5.

2. ירושלים תשל"ז. כל ציוני מספרי העמודים להלן בגוף המאמר מתייחסים לספר זה.

על זה המחבר כותב: "קשה להאמין, שהטעמות אלה³ משקפות מסורת כל שהיא; נראה שאין הן מעידות אלא על חוסר תשומת הלב של הנקדן" (עמ' 49).

בדוגמות האלה הכרעת הרוב גם מסתברת יותר, ולכן קל לומר שנוסח המיעוט הוא טעות. אבל במקומות אחרים המצב שונה. במילה "אמנם" (בראשית י"ח, יג) האל"ף מנוקדת ב**ש**1 בקמץ, בניגוד ל**ל** ול**ד**, שבהן האל"ף מנוקדת בקובוץ (עמ' 35).⁴ הערת המסורה מסייעת לנוסח **ל** ו**ד**. לאור הנתונים האלה ברור שהקובוץ הוא הנכון. אולם כאן, לעומת הדוגמות הקודמות שהזכרנו, נוסח המיעוט כשלעצמו, כלומר הקמץ, אינו תמוה. אדרבה, הנוסח הזה מסתבר יותר, ולפיו כל 'אמנם' בלי ה"א בראשה, האל"ף שלה מנוקדת בקמץ.⁵ אולי משום כך אין המחבר אומר כאן שהטעמה זו אינה מסתברת, כפי שהוא אומר בקשר להטעמות שהזכרנו לעיל. כאן רק ריבוי העדויות מלמד שהקובוץ הוא הנוסח הנכון. בכל מקרה, מסתבר שלפי המחבר גם כאן יש טעות סופר. כך מתבקש לפי נקודת המוצא שלו, שיש נוסח אחד של המסורה. לעומת זאת, במקומות אחרים המחבר כותב בקשר לנוסח המיעוט: "אם אין הוא טעות, הרי הוא משקף לכל היותר מנהג יחידים" (עמ' 39); "אם אין זו טעות סופר, הרי כאן עדות מעניינת של מסורת המיוחדת ל**ל** בלבד" (עמ' 46); "בחלק מהמקומות האלה הטעמת **ב** היא מוטעית בודאי. בשאר המקומות אפשר שיש בידו מסורת משל" (שם). במקומות האלה המחבר מתלבט אם נוסח המיעוט הוא טעות או מסורת חלופית. לאור שיטתו העקרונית של המחבר, התלבטות זו קשה להבנה. הרי לאחר שקבע המחבר את נוסח המסורה, הוא בדק את כל כתבי היד בנפרד מול הנוסח הזה, ועל פי זה דיבר על "חוסר הדיוק בכתב יד לנינגרד" (עמ' 6) וכינה אותו: "המשובש שבכל כתבי היד העתיקים" (עמ' 8). בתיאור הכללי הזה אין המחבר כותב שיש **בל** מסורות חלופיות. כל סטייה מנוסח המסורה היא שיבוש של הסופר.⁶ לדבריו, השיטה

3. הכוונה גם להטעמות אחרות המיוחדות ל**ש**1 שהוא מציון שם.
4. המחבר עצמו אינו מציון כאן את נוסח **ד**. נראה שסבר שב**ד** אין ניקוד תחת האות אל"ף, כפי שכתב במדור 'הנוסח ומקורותיו', בתוך: 'קיל, פירוש דעת מקרא לספר בראשית א', ירושלים תשנ"ז, עמ' 127. כנראה הסתמך על צילום של דפוס זה. בדפוס המקורי יש קובוץ תחת האל"ף.
5. המסורה הקטנה של **ד** לפסוק זה, המובאת על ידי המחבר שם, מציינת שבכל 'אמנם' האל"ף מנוקדת בקובוץ. המחבר מסביר שלפי נוסח הרוב כאן האל"ף מנוקדת בקובוץ, מכיוון שיש ה"א השאלה בראש המילה שלפניה, "הַאֵף". אבל לפי כ"י **ש**1 אין צורך בחידוש הזה. כל 'אמנם' שאין ה"א השאלה בראשה – האל"ף שלה מנוקדת בקמץ.
6. אמנם בכתר ובכתב יד לנינגרד במקומות ספורים הלכו לפי בן-נפתלי ולא לפי בן-אשר; ראו: 'יבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 13. ויש לתמוה על כך, שהרי כתבי יד אלה מעידים על עצמם לפי בן-אשר. זאת שאלה גם עבור מי שאינו מקבל את שיטתו של הרב ברויאר. אין לי תשובה לשאלה זו, אבל אין בכך כדי לשנות את הטענה הכללית שלפי שיטת המחבר יש נוסח מסורה אחד, ואי-אפשר לומר שסופר של כתב יד טברני יציג בכוונה מסורת חלופית.

שלו "סותרת את התפיסה הפלורליסטית" (עמ' 14). וכאן הבן שואל: הרי אם יש רק מסורת אחת של ניקוד, איך אפשר לדבר על מסורת חלופית של כתב יד מסוים? גם בנוגע לכתוב בנביאים, המחבר מודה שבמקומות אחדים "אין עוד מסורת אחת – אלא מחלוקת בין חכמי המסורה" (עמ' 16); "ונראה מאלה שהכתיב שנוי כאן – לא רק במחלוקת המסירות – אלא גם במחלוקת המסורות" (עמ' 138). איך קביעותיו אלה מתיישבות עם דעתו שיש נוסח מסורה אחד?

במקום אחד המחבר כותב: "הניקוד התמוה של 'שִׁלְחָה' והטעמים התמוהים של 'ואחיו מת'⁸ הם מוטעים – או משקפים, לכל היותר, מסורת מיעוט מובהקת. ואין כל הצדקה לייחס אותם לבן אשר – או לראות אותם מדויקים על פי המסורה" (עמ' 22). המחבר מציע כאן שני הסברים שונים לניקוד תמוה ולהטעמה התמוהה המצויים בל ואינם מצויים בכתבי יד אחרים. לפי ההסבר הראשון הם מוטעים. הסבר זה מובן. לפי ההסבר השני יש כאן מסורת מיעוט. הסופר כתב את הדברים בכוונה; אין כאן טעות. אמנם לשיטתו אי-אפשר לומר שזו מסורת מיעוט בתוך המסורה הטברנית, שכן דבר כזה אינו קיים. נוסח המסורה הוא נוסח "האחיד, שהיה מקובל על חכמי המסורה שבטבריה" (עמ' 9). לכן המחבר כותב שהניקוד וההטעמה התמוהים האלה לא יצאו מידי בן-אשר ואינם חלק ממסורת טבריה. כלומר, הסופר כתב בכוונה נוסח שאינו טברני. כך חשב המחבר לתאר את מציאותם של נוסחי מיעוט – לפחות כשהם סבירים – בכתבי יד טברניים.

אך הסבר זה רק מחזק את התמיהה. הרי אין מקום לומר שכתב יד טברני מכיל מסורת שאינה טברנית. המחבר עצמו כותב: "נוסח המקרא שבששת כתבי היד האלה [של הוא אחד מהם, אב"ה] הוא על פי המסורה הידועה כמסורת טבריה" (עמ' 3). אי-אפשר לומר על כתב יד טברני שהוא בכוונה מוסר נוסח שאינו טברני. לא מצאתי פתרון לשאלה זו בספר.

שאלה שנייה נוגעת למעמדו של א. לדעת המחבר "הוא בבחינת 'טוב מוחלט'; הוא המייצג את נוסח המקרא על פי המסורה [ההדגשה במקור]" (עמ' 90). את זה המחבר כותב על סמך המעט שנשאר בידינו בא מן התורה, מהמילה "וּמִשְׁאֲרֵי תִּנְךְ" (דברים כ"ח, יז) ואילך. המחבר מעמיד את דבריו למבחן נוסף: "אם יתברר שרק נוסח א לבדו זהה בכל מקום [ההדגשה שלי, אב"ה] עם נוסח הרוב של לקשוד ומסורותיהם – כבר הוכחה טענתנו" (עמ' 90). אבל המחבר עצמו מציין מקומות ספורים שבהם הנוסח בא הוא מוטעה (עמ' 140). לפי זה טענתו נופלת.

7. ראו: **כתר ארם צובה** (לעיל, הערה 2), עמ' 35.

8. ראו: שם, עמ' 46, וראו לעיל.

יתרה מזו: דברים אלה של המחבר נסמכים בעיקר על בדיקת הכתיב בנביאים. בספרו הנזכר אין בדיקה של הניקוד והטעמים של א, אבל במקומות אחרים פרסם המחבר רשימות מפורטות של ההבדלים בין המסירות העיקריות. מן הרשימות האלו עולה שהמחבר הכריע פעמים רבות בניגוד לא בענייני ניקוד וטעמים.¹⁰ אם כן, איך אפשר לומר על א שהוא "טוב מוחלט"? דומה שאין מנוס מלדחות את דברי המחבר שא הוא "בבחינת 'טוב מוחלט'". אמנם הוא נשאר "טוב יחסית לשאר כתיבי היד" (עמ' 90), אבל אין לראות בו "טוב מוחלט".

שאלה שלישית נוגעת להכרעה במקום שאין רוב לצד נוסח אחד. המחבר כותב שכאשר יש מחלוקת בין המסירות יש להכריע על פי הרוב (עמ' 14). כאשר יש מחלוקת שקולה, יש להכריע "על פי הערות המסורה" (עמ' 15). כאשר אין הערת מסורה בעניין, כיצד יש להכריע? המחבר אינו כותב בפירוש כיצד לנהוג, אבל אפשר לראות איך הכריע בפועל. במגילת אסתר רק שתי מסירות עומדות לרשותנו: ל ד. במקומות שבהם נחלקו הכריע המחבר לרוב בהתאם לל. למשל, במילה "וַיֵּאמֶר" (ו', א) הטעים המחבר רביע, בהתאם לל ובניגוד לד, שבו המילה מוטעמת בתלישא גדולה. באופן דומה, המחבר חיבר במקף את המילה "תִּנְתֵּן" למילה "לִי" שלאחריה (ז', ג), בהתאם לל ובניגוד לד, שבו המילה "תִּנְתֵּן" מוטעמת בקדמא ואינה מחוברת במקף למילה שאחריה.¹¹ דומה שהמחבר העדיף את ל על פני ד מכיוון של קדום יותר. אך לפעמים הכריע המחבר בהתאם לד ובניגוד לל. במילה "ויקח" (אסתר ו', יא) היו"ד דגושה בד ורפויה בל.¹² במילה "לאכול" (קהלת ה', יז) האל"ף מנוקדת בד בחטף

9. במדור 'הנוסח ומקורותיו' בראש כל כרך של דעת מקרא.

10. אציין פה דוגמות אחדות. המילה "קם" (יהושע ז', יג) מוטעמת בא במהפך, ואילו בל ובד היא מוטעמת ביתיב. המחבר במהדורתו (תורה, נביאים, כתובים: מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, הוצאת חורב, ירושלים [חש"ד]) הטעים יתיב, בהתאם לל ולד. ההטעמה של א אינה מסתברת, שכן אחרי כל מהפך צריך לבוא פשטא. בסוף יהושע ט"ו, סא כתוב בל ובד: "וּסְכָּכָה", ואילו בא כתוב: "וּסְכָּכָה" (י' עופר, 'הכרעת נוסח המקרא על פי המסורה: שיטתו של הרב ברויאר ומקורותיה', JSIJ 7, 2008, עמ' 153, מצטט את הנוסח של א בסימן שאלה: "וסככה?", אולם לדעתי אין מקום לספק). המחבר במהדורתו כתב: "וּסְכָּכָה", בהתאם לל ולד. וכבר כתב י' ייבין, כתר ארם-צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 16, שיש טעויות ניקוד וטעמים בא. מ' כהן, מקראות גדולות הכתר – יהושע-שופטים, רמת גן תשנ"ב, עמ' *45, מעיר על טעויות ספורות בכתיב בא.

11. לבדיקת הכרעות המחבר השתמשתי במהדורתו (לעיל, הערה 10).

12. על המילים "אֲשֶׁר הִמְלִיךְ" שבאותו פסוק המחבר כותב שבד כתוב: "אֲשֶׁר הִמְלִיךְ" ואילו בל כתוב: "אֲשֶׁר" (במדור 'הנוסח ומקורותיו', בתוך: פ' מלצר ואחרים, פירוש דעת מקרא לחמש מגילות, ירושלים תש"ן, עמ' XVIII). אינני מבין את כוונתו. הרי בשתי המסירות הנוסח זהה! יוסף עופר, במכתב אליי, הציע את ההסבר הבא: "נראה לי שאני מנחש נכונה את כוונתו של הרב ברויאר: הוא כותב שבכתב יד לניגוד יש תביר במילה 'אשר'. בדפוס 'דעת מקרא' אני רואה שריד של נקודה

סגול, ואילו **בל** היא מנוקדת בסגול בלבד. במילה "בלטשאצר" (דניאל ד', ה) הטי"ת רפויה **בד** ודגושה **בל**. במילה "אהלי" (דניאל י"א, מה) הלמ"ד מנוקדת בצירי **בד** ובסגול **בל**. המילה "לְמַלְכֵי" (מיכה א', יד) מוטעמת **בל** במרכא **ובד** בטפחא. במילים האלה הכריע המחבר במהדורתו בהתאם **לד**.

אמנם במילים האלה דומה שהנוסח של **ד** מסתבר יותר, אבל במקומות אחרים הכריע המחבר בהתאם לרוב המסירות והערות המסורה, מבלי להתחשב בשאלה אם נוסח זה מסתבר יותר או פחות. על המילה "וְאֵם" (ויקרא ג', יב) הוא כותב: "הטעם שבתבית 'ואם' הוא תמוה ביותר" (עמ' 56). גם על המילה "פָּן" (דברים י"א, טז) הוא כותב: "אף זו הטעמה תמוהה" (שם). כנראה משום כך הוחלפו הטעמות אלה **בד** במקף. המחבר במהדורתו הטעים בהתאם לרוב המסירות, אף על פי שהנוסח של הרוב תמוה. המחבר אינו מסביר מדוע לפעמים הכריע **כל** ולפעמים **כד**. ניתן לשער שבמקרים כאלה, שיש בית דין שקול, הרשה המחבר לעצמו להכריע לפעמים על פי מה שמסתבר יותר, בניגוד לנטייתו הכללית להכריע על פי הנתונים בלבד, מבלי להתחשב בהסתברות.

לפעמים הכריע המחבר בהתאם **לא** בניגוד לרוב המסירות. לפי המחבר לא ניתן מלכתחילה **לא** מעמד מיוחד לעומת כתבי היד האחרים. רק בדיעבד התברר שרמת דיוקו של **א** עולה בהרבה על זו של המסירות האחרות. אבל במקומות שא **מנוגד** למסירות האחרות יש להכריע בהתאם למסירות האחרות. וכן אמנם עשה המחבר במקומות רבים,¹³ אך לא תמיד. במילה "ותזרני" (שמ"ב כ"ב, מ) הזי"ן דגושה **בא**,¹⁴ ואילו **בל** **ובד** היא רפויה.¹⁵ המחבר במהדורתו הטעים "וְתִזְרְנִי". במילה "מודע" (רות ב', א) באות דל"ת יש קמץ **בא**, אבל **בל** **ובד** יש פתח. המחבר במהדורתו ניקד קמץ. אין בידי הסבר להטעמות האלה.¹⁶

במילה. הדפוס שם באיכות גרועה... במבט ראשון נראה כאילו [בכתב יד לנינגרד, מערכת מגדים] יש באמת תביר במילה 'אשר', אבל זו טעות. הנקודה אינה שייכת לטעם של המילה 'אשר' אלא היא חולם של המילה 'ביקר' בשורה שמתחת".

13. ראו לעיל, הערה 10.

14. המחבר, במדור 'הנוסח ומקורותיו', בתוך: 'ל קיל, פירוש דעת מקרא לספר שמואל א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 178, מציין שבא הנוסח הוא "וְתִזְרְנִי", ומוסיף סימן שאלה לומר שהוא מסתפק בקריאה זו. אך לדעתי יש כאן דגש ברור, כפי שכבר העיר 'ל עופר, 'הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים', לשוננו סד, תשס"ב, עמ' 191, הערה 28.

15. הצורה "ותזרני" היא קיצור של הצורה "וְתִזְרְנִי" במקור המקביל בתהילים (י"ח, מ), ולא ברור אפוא מדוע **בל** **ובד** נפל הדגש של הזי"ן; ראו מאמרי 'דקדוקו של גזניוס לאור הכתר וכתב יד לנינגרד', מחקרים בלשון טז, תשע"ה, עמ' 144.

16. במהדורת כתר ירושלים, ירושלים 2000, שהיא 'בשיטת הרב ברויאר', כתוב "וְתִזְרְנִי", בהתאם לל ולד. וכבר העיר 'ל עופר (לעיל, הערה 14, עמ' 191) שכאן הוכרע בכתר ירושלים בניגוד לא. אבל במילה "מודע" יש בכתר ירושלים קמץ באות דל"ת, בהתאם לא ובניגוד לל ולד.

במקום אחד הכריע המחבר **כא** בניגוד למסירות אחרות, מכיוון שסבר **שא** הוא בהתאם למסורת בן-אשר, ואילו המסירות האחרות הן בהתאם למסורת בן-נפתלי. בצירוף "בחמשה עשר" (מל"א י"ב, לב) **בא** הבי"ת רפויה, ואילו **בל**, **בד** ובכתי"י הנביאים מקהיר היא דגושה. במהדורת המחבר הבי"ת רפויה, בהתאם **לא**. המחבר מציין שעניין זה הוא מחלוקת בין בן-אשר לבן-נפתלי; לפי בן-אשר הבי"ת רפויה ולפי בן-נפתלי היא דגושה.¹⁷ המחבר הכריע כשיטת בן-אשר, אף על פי שרוב כתבי היד הם כשיטת בן-נפתלי.

לא מצאתי בכתביו הנחיה מפורשת שכאשר כתבי היד חלוקים בעניין שנחלקו בו בן-אשר ובן-נפתלי יש להכריע כבן-אשר, אבל כך יוצא מדבריו. בעמ' 35 הוא כותב שבמילה "נשבעת" (דברים ל"א, כא) הבי"ת מנוקדת בפתח **בא**¹⁸ ובכ"י ששון 507, ומנוקדת בקמץ **בל**, **בד** ובש"ו. מכיוון שברוב המסירות יש קמץ, ניתן היה לצפות שבמהדורת המחבר יהיה קמץ. אבל המחלוקת הזאת בין המסירות היא גם מחלוקת בן-אשר ובן-נפתלי: לפי בן-אשר יש כאן פתח, ולפי בן-נפתלי יש כאן קמץ.¹⁹ במהדורת המחבר יש כאן פתח, בהתאם לבן-אשר. דבר זה אינו מפתיע, שהרי הרמב"ם כתב: "וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים... ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר".²⁰

מצאתי מקום אחד שבו הכריע המחבר בהתאם **לל**, בניגוד **לא** ולד. המילה "התורה" (יהושע א', ז) מוטעמת **בא** ובד בזקף-קטן, ואילו **בל** היא מוטעמת ברביע. המחבר במהדורתו הטעים רביע. המחבר נימק את הכרעתו בשניים: א) הפירוש שמשתקף בהטעמה של **א** "איננו נראה לי פשוטו של מקרא, ואינני מאמין, שטעמי המקרא אימצו את הפירוש הזה"; ב) "אם ההטעמה הנכונה היא ברביע, קל מאד להבין מדוע היא השתבשה, והרביע הפך לזקף".²¹ אבל, כאמור, המחבר באופן כללי מכריע על פי הנתונים ולא על פי ההסתברות. דומה שההטעמה ברביע נוגדת לגמרי את

17. כך כתב המחבר במדור 'הנוסח ומקורותיו' לפסוק זה, בתוך: י' קיל, **פירוש דעת מקרא לספר מלכים א**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 214, וכן כתב ייבין (לעיל, הערה 6), עמ' 242; אך אינני יודע מניין להם זאת. אמנם פסוק זה נרשם **בספר החילופים**, מהד' א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' כט, אבל שם לא נרשם כל חילוף, כפי שהמהדיר כתב שם בהערה 1. אולי יש כאן השערה שלכך התכוון בעל החילופים בציינו פסוק זה, וצריך עיון. המחבר אכן ציין שם סימן שאלה בקשר לבן-נפתלי, אבל לא בקשר לבן-אשר. מטבע הדברים, הספק בקשר לבן-נפתלי קיים גם בקשר לבן-אשר.
18. בספרו **כתר ארם צובה** (לעיל, הערה 2), עמ' 35, ובמדור 'הנוסח ומקורותיו' לפסוק זה, בתוך: א' מירסקי, **פירוש דעת מקרא לספר דברים**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 52, המחבר כותב שבא יש כאן פתח. אך כבר עמד ייבין (לעיל, הערה 10) על כך שהיה כאן קמץ ומאוחר יותר תוקן לפתח.
19. **ספר החילופים** (לעיל, הערה 17), עמ' כג.
20. הלכות תפילין, מזוזה וספר תורה פ"ח ה"ד.
21. דבריו הובאו בתוך: מ' פרלמן, **ספר יהושע מפוסק על פי טעמי המקרא**, תל אביב תשמ"ד, עמ' י.

שיטתו של המחבר, וההטעמה בזקף-קטן היא זו שמתבקשת לשיטתו.²² אמנם בכתבי יד נוספים מוטעמת המילה ברביע, כפי שהעיר יוסף עופר,²³ אבל הרב ברויאר באופן כללי לא התחשב בכתבי היד האלה.²⁴

לסיכום: נקודות אחדות בשיטת המחבר טעונות הבהרה, וייתכן שלאור הבהרות אלה יש מקום לשנות את ההכרעות שלו בפסוקים אחדים. אבל השיטה שלו בכללותה – "בדיקת המסירות והמסורות" (עמ' 17) – בעינה עומדת.

22. אמנם בתוך: י' קיל, **פירוש דעת מקרא לספר יהושע**, ירושלים תש"ל, עמ' ז, הטעים המחבר זקף-קטן. ספרו **כתר ארם צובה** (לעיל, הערה 2), שבו פרש את שיטתו בקביעת נוסח המסורה, התפרסם מאוחר יותר, בשנת תשל"ז. הכרעתו הראשונה בנקודה זו מתאימה אפוא לשיטה שפיתח אחר כך, לעומת הכרעתו השנייה שאיננה מתאימה לה. גם במהדורת **כתר ירושלים** (לעיל, הערה 16) המילה מוטעמת ברביע.

23. י' עופר, 'מהדורה חדשה של "מקראות גדולות"', **תרביץ** סא, תשנ"ב, עמ' 164-165.

24. במדור 'הנוסח ומקורותיו' לפסוק זה, בתוך: י' קיל, **פירוש דעת מקרא לספר יהושע** (לעיל, הערה 22), עמ' 59, הזכיר המחבר רק את **א, ד ול**. גם בהסבר שלו (לעיל, הערה 21) לא הזכיר כתבי יד נוספים.